

EDUCATIO

PEDAGÓGIA SZOCIOLÓGIA HISTÓRIA ÖKONÓMIA PSZICHOLÓGIA POLITOLÓGIA

CSALÁD

A HÁZASSÁG ÉS CSALÁD VÁLTOZÁSAI AZ EZREDFORDULÓ MAGYARORSZÁGÁN	339	<i>Somlai Péter & Tóth Olga</i>
A CSALÁD FEJLŐDÉSE EURÓPÁBAN	349	<i>Vaskovics László</i>
„EGY NAPOM TÍZ ÉV MÚLVA”	365	<i>H. Sas Judit</i>
TÁRSADALMI INTEGRÁCIÓ ÉS CSALÁDI SZOLIDARITÁS	384	<i>Utasi Ágnes</i>
TÁRSADALMI ÉRTÉKMINTÁK, POLITIKAI ORIENTÁCIÓK	404	<i>Örkény Antal & Szabó Ildikó</i>
SZOCIALIZÁCIÓS MINTÁK ÁTÖRÖKÍTÉSE CIGÁNY-ZENÉSZ CSALÁDOKBAN	431	<i>Békési Ágnes</i>

TÁRSADALMI INTEGRÁCIÓ ÉS CSALÁDI SZOLIDARITÁS

AZ INTEGRÁCIÓ A KÖZNYELVBEN AZT A GYAKORLATOT jelenti, amelynek eredményeként az egyént valamely közösség tagjai maguk közé fogadják, „integrálják”. A szociológia a társadalmi integrációt összetett fogalomnak tekinti, s legalább két változatát különbözteti meg: létrejöhet úgy, hogy a kohézió az értékek hasonlósága alapján alakul, másrészt létrehozhatja az eltérő gazdasági-hatalmi-munkamegosztási viszonyokból eredő érdekek (Lockwood, D, 1964, Papp, Zs., 1982, Giddens, 1984).

Az integráció a társadalmi praxisban különböző szolidaritás-akciók segítségével manifesztálódik. Durkheim a szolidaritás két alaptípusáról beszél: A *mechanikus szolidaritás* szerinte az egyének hasonló kulturális értékein alapul, általános a preindusztriális társadalmakban, de fennmarad és működik a fejlett ipari társadalmakban is, elsősorban az erős kapcsolatok hálójának segítségével. A „mechanikus szolidaritást” napjainkban alapvetően a család és a rokonság gondoskodása biztosítja (Durkheim, 1986, 1987, Giddens, 1984), s ez tradicionális társadalmakban ugyanúgy nélkülözhetetlen, mint a modern, piacgazdaságra alapozott struktúrákban, diktatúrákban csakúgy, mint demokráciákban. Súlyos nehézségek, nagyobb traumák, tragédiák rendszerint felerősítik a családi-rokoni szolidaritás-készséget, míg a „mindennapi nehézségek” kevesebb segítőszándékot, altruizmust váltanak ki.

A szolidaritás másik alaptípusa az *organikus szolidaritás*, amelyet az eltérő életfeltételekkel élő, eltérő munkamegosztási pozíciót betöltő rétegek közötti egyenlőtlenség és érdekkülönbség kényszerít ki. Az a felismerés teremti meg, hogy a bonyolult munkamegosztással működő társadalmak olyan organizmusok, amelyekben a kedvezőbb pozíciót betöltőknek jól felfogott hosszú távú érdeke az önkorlátozás, a javak egy részéről történő lemondás a lemaradók, gyengék részére. Az ilyen szolidaritás-akciókat rendszerint intézmények, egyesületek organizálják.

Jóllehet a szolidaritás egyik domináns típusa alapvetően érték, másik alapvetően érdek által motivált, mindazonáltal a szolidaritás eltérő formáiban az érték és érdek szerinti motivációk nem különülnek el ilyen élesen. Mint ahogy az emberi cselekvések többségében a motivációk általában összekapcsolódnak, nem tisztán jelentkeznek (Weber, M. 1987), ugyanúgy a családi-rokoni szolidaritás-akciókat motiválhat-

ják érdek elemek is, s az organikus szolidaritás-szervezetek, egyesületek jótékonyágaiban is előfordulhatnak érték, sőt emocionális motivációk is.

A rendszerváltást megelőző struktúra – a patriarchális állami gondoskodás, segítők, központilag alakított árszabályozás, centralizált intézkedések segítségével – jó részt diktatórikus módszerekkel ugyan, de túlnyomórészt képes volt integrálni a társadalmat Magyarországon. Az integrációt részben a centralizált intézkedések biztosították, másrészt erős volt a családok egymásrautaltságából, összefogásából származó mechanikus szolidaritás is. Fokozta a mechanikus szolidaritás eredményességét a hatalomban lévő irányítók („ők”) és a kirekesztettek („mi”) megkülönböztetésével differenciálódott csoportok cinkos együttműködése is (*Seligman, A. B. 1997, Utasi, 2000/b.*).

A piacgazdasággal jelentkező új nehézségek az elmúlt évtizedben ugyancsak felerősítették a társadalom több rétegének szolidaritás-szükségletét (*Dahrendorf, 1995*). A piacgazdaság ugyanis törvényszerűen elsősorban az „erősekre”, a versenyképesekre épít, a hátránnyal élőket – betegeket, képzetleneket, öregeket, vagy piacképtelenné váltakat –, mindazokat, akik bármely ok következtében alacsonyabb teljesítményre képesek, kellő mértékű szolidaritás híján peremre taszítja (*Andorka, 1996, Ferge, 2000, Spéder, 2002*).

Amennyiben a gazdasági egyenlőtlenségeket fokozó piacgazdaságban az egyén nem számíthat közvetlen kapcsolatait, főként családjá és rokonai támogatására, szolidaritására, és/vagy amennyiben a rászorulókat a társadalom intézményei, szervezetei nem (eléggé) segítik, vagyis nem működik kielégítően a gazdasági egyenlőtlenségeket kompenzáló szervezett szolidaritás, akkor a versenyorientált piacgazdaságban a társadalom jelentős része izolálódik, perifériára szorul, s ezáltal csökken a társadalom integrációja.

Az intézményes makro-társadalmi szolidaritás csak akkor képes egymaga is eredményesen gátolni a versenyre képtelenek, a piaci versenyből kiesők és lemaradók izolálódását, ha a társadalom-irányítás a szolidaritás-akciókhoz kellő mértékű anyagi forrásokkal, és a szélsőségesen egyenlőtlen elosztást csökkenteni képes hatalommal és akarattal is rendelkezik. A lemaradók megsegítésére elégséges erőforrásokat azonban – a tapasztalat szerint – csak a jómódú és prosperáló gazdaságok kormányai birtokolnak. A forráshiányos társadalmakban még a fejlett demokratikus politikai struktúra intézményei, szervezetei, egyesületei sem képesek megóvni az izolációtól a lemaradók széles rétegeit. Az ilyen társadalmakban nagy a veszélye annak, hogy az integráció csak erős centralizált irányítással alakulhat, s így nem működhet a piacgazdaság, vagy amennyiben mégis létrejön a piacgazdaság, akkor nem jut elég forrás az organikus szolidaritásra, s vele megroppanhat a társadalmi integráció (*Dahrendorf, 1990*). Ez utóbbi esetben ugyanis azok, akiknek nincs segítő-támogató tradicionális közösségük, mindenek előtt családjuk, rokonaik, szükségképpen izolálódnak. A tömeges izolálódás eredményeként a társadalom szétesik, kohéziója megszűnik, s ez veszélyezteti a jólétben élő versenyképesek biztonságát, végső soron a társadalom működőképességét is (*Merton, R. K., 1980*).

A társadalmi kohéziót és integrációt azonban a közvetlen emberi kapcsolatok, a rendszeres találkozással, együttléttel megerősített intenzív erős kötelékek, elsősorban a

családi-rokonsági kapcsolatok, hosszú időn keresztül is képesek, a hiányos „organikus” szolidaritás ellenére is fenntartani. Egy közelmúltban készült vizsgálat tizenöt válaszvariációt kínált, közülük kellett megjelölni a válaszadóknak azokat, amelyek szerintük a legnagyobb valószínűséggel izolálják az egyént a társadalomból. A megkérdezettek szerint elsősorban a *betegség és a munkaképtelenség* hatására izolálódik az egyén, ám az elszigetelődést valószínűsítő következő életfeltételnek azt tekintették, ha az embernek nincsenek erős kapcsolatai, nincs „családja” (81,0 százalék) (EURÓPA 2000, BKE, Házt. Kut. Csop. N=1500). Vagyis a válaszadók szerint a peremre sodródás elkerüléséhez ma a társadalomban a versenyképesség, a teljesítményképes munkavégzéshez nélkülözhetetlen egészség és az emberi kapcsolatok, főleg a családi összefogással megvalósuló szolidaritás szükséges.

A társadalmi változások hatása a családi szolidaritásra

A családi összefogás a mai forráshiányos társadalomban tehát jórészt elkerülhetetlen, ám az értékvezérelt családi-rokonsági szolidaritás működését nehezítik a családi funkciókban közelmúltban bekövetkezett jelentős változások. Az intenzív családi kapcsolatok működéséhez köztudottan alapvető az *önzetlenség*, sőt esetenként az *altruizmus* is, miközben a piacgazdaság és a civilizációs jólét ezzel ellentétes hatásokat erősít: egyéni célokat állít a középpontba azáltal, hogy mind nagyobb teljesítményre készítő versenyt, s az újabb javak megszerzésének folyamatosan újratermelődő egyéni vágyát generálja (Bourdieu, P., 1979, Fábrián-Kolosi-Róbert, 2000). Az egyéni gazdagodás, egyéni igények, vágyak kielégítésének „önző” szükségletével szemben ugyan már a hatvanas-hetvenes években a jóléti országok életminőség-vizsgálatai megállapították, hogy a „jólléthez”, boldogsághoz, megelégedettséghez korántsem elégséges az egyéni siker és az anyagi javak bősége, ahhoz nélkülözhetetlenek a jó emberi kapcsolatok is (Allardt, E., 1975, Utasi, 2000/a). Az emberi kapcsolatokkal összefüggő individuális igények azonban nehezen realizálhatók az együttélés régi formái között.

Mind a szociológusok, mind a demográfusok vizsgálati adatai e tekintetben a családi kapcsolatokban bekövetkezett változásokra hívták fel a figyelmet. Az *egyéni célok, érdekek közösségi elé helyezése* elsősorban a család magját jelentő párkapcsolati együttélési formákat módosítja. Növekszik a függetlenség-vágy, autonómia-igény, mind többen kívánnak individuális igényeiket előtérbe állító önmegvalósító életet élni. Az *önmegvalósítás igénye*, szükséglete és a civilizációs jólét, valamint a korábbtól nagyobb gazdasági önállóság és függetlenség elsődlegesen azokat a kötelekeket kezdte ki, amelyek működéséhez esetenként önként vállalt lemondásra, önzetlenségre, altruizmusra is szükség van.

Az önmegvalósító igény gazdasági lehetőségeinek felerősödésével a párkapcsolatok rövidebb életűvé váltak. Megszaporodtak a válások, emelkedett az élettársi kötelékben élők aránya, kitolódott az első házasságkötés ideje. Megváltozott a család összetétele: mind kevesebb családtag él együtt, azaz nuklearizálódik a család. Mindezek csökkentették a szolidaritás-akciót nyújtani képes szoros családi kötelekek számát, s átalakították a családi funkciókat (Cseh-Szombathy L., 1994, Somlai, P., 1999, Tóth O., 1994, Pongrácz T.-né, 1994, S. Molnár E., 1997, Utasi Á., 1999, Szücs Z., 1999).

A családi funkciók változásának szolidaritásra gyakorolt hatása

A családi funkciók átalakulásának hátterében a társadalmi-gazdasági változások találhatók. A változások már hosszabb ideje elkezdődtek, de az utóbbi másfél évtizedben a trend jelentősen felerősödött. A család funkcióiban bekövetkezett változások gyengítették a családi szolidaritást már csak azért is, mert csökkentek azok a kényszerek, amelyek a családi szolidaritást és integrációt korábban gazdasági funkcionalitással is előhívták. Csökkentette a családi gazdasági szolidaritást és integrációs kényszert az, hogy a családi gazdaság a hajdani termelő tevékenység helyett legfeljebb a *közös fogyasztásra*, egyre inkább csak a *fogyasztás feltételeinek biztosítására* redukálódik. A családok egy szűk körében kétségtelenül megmaradt, sőt – Magyarországon a rendszerváltást követően – esetenként hangsúlyosabbá is vált a családi gazdálkodás, vállalkozás, vagyis a hagyományos családi gazdasági termelő funkció, ám – a technikai fejlődés következtében – a korábbiakhoz képest kevesebb családtag számára ad munkalehetőséget. A fogyasztás anyagi fedezete, s általa az egyéni gazdasági függetlenség a jóléti társadalmakban – legalábbis minimális szinten – a munkabér, nyugdíj, szociális ellátás mind többek, s főképpen a nők számára is biztosított. A jóléti rendszerekben az individuális jogok teljesebb érvényesülése pozitív társadalmi változás, növeli a választási szabadságot. Ezzel együtt azonban individuálisan választhatóvá teszi a családi szolidaritás felvállalását is.

Tradicionális családi funkció a társadalom *biológiai reprodukciója*, amelynek kerekei az utóbbi évtizedben ugyancsak jelentősen megváltoztak. Az utódnemzés ideje a születésszabályozás terjedésével a korábbitól ütemezhetőbbé vált. A fiatalok mind magasabb aránya legfeljebb csak akkor köt házasságot, amikor már gyereket akar, vagy a gyerek már megfogant. Amennyiben a partnerek a gyermekvállalás és a házasságkötés idejében nem tudnak konszenzusra jutni, a nők egyre gyakrabban házasság nélkül is megszülik a megfogant gyereket. A lányanyát korábban „megesett lánynak” tekintette és elítélte a környező közösség, ma már a társadalmi közmegejtélés elfogódóvá vált. A megengedő praxissal együtt átalakultak a szexuális értékpreferenciák, következményeként meredeken emelkedik a házasságon kívüli, illetve élettársi közösségben születő gyerekek aránya (S. Molnár et al, 1997, Cseh-Szombathy L., 1994, Pongrácz T.-né, 1994). Mind több gyerek már nem hagyományos nukleáris családban nevelkedik. Kétségtelenül a *házasságon kívül születettek* többsége élettársi vagy élettársként nem definiált, állandó partnerkapcsolatban élő szülők gyermeke. Vagyis annak ellenére, hogy nem házasság szülők gyermekeként jönnek a világra, többnyire mindkét szülővel együtt, hagyományos összetételű „kvázi-családban” élnek.

Ugyanakkor az iméntihez hasonló, az individuális boldogságot és függetlenséget preferáló, nem formalizált szülői párkapcsolatok a demográfiai kutatások szerint könnyebben bomlanak, mint a hagyományos házasságok. Hatására csökken a nukleáris családban állandóan és folyamatosan együtt élők száma. Amennyiben szétválnak a szülők, legtöbbször az anya állandó partner nélkül alkot gyermekeivel családot. Ezáltal a társadalom családi szocializációval összefüggő reprodukciós feladataiból a nők számottevően többet teljesítenek, mint a férfiak, miközben a mechanikus szoli-

daritásból kisebb arányban részesülnek. Meggyőzően igazolja ezt az, hogy a harmincas fiatal nők tizede (12 százaléka), a negyvenes nőknek már közel ötöde (18 százaléka) családi-háztartási pozícióját tekintve gyermekét egyedül nevelő anya, miközben a harmincas férfiak 0,5 százaléka, a negyveneseknek pedig csak 0,1 százaléka neveli gyermekét egyedül (*KSH/Életmód/4/2000*).

A családok *emocionális funkciója*, a családtagok érzelmi biztonságának megteremtése és őrzése ugyancsak jelentősen változott, a párválasztást azonban változatlanul a szerelemre alapozzák. A folyamatos párkapcsolati együttélés jelentős alkalmazkodást, kompromisszumot, az individuális vágyak redukálását, esetenként altruizmust is elvár a felektől. A fiatalok jelentős aránya ezt felismerve korántsem siet a házassággal, ellenkezőleg, mind későbbre halasztja a végleges együttélésre vonatkozó döntést. Helyette a „kvázi élettársi kapcsolatot” preferálják. Ezt a gyakorlatot segíti a megváltozott társadalmi közvélemény, amely a házasságot megelőző szexuális kapcsolat tekintetében a korábbi évtizedekhez képest elfogadóbbá vált (*Utasi Á., 2000, Bukodi, 2002*). A kedvelt és terjedő látogató-együttélő kapcsolatokban (LAT=Living Apart Together) a hét néhány napját töltik csak egymással a partnerek, vigyázva arra, hogy még önmaguk előtt is megőrizzék a függetlenséget, s a nőtlen/hajadon státusz látszatát. Az ilyen kapcsolat megóvjá a fiatalokat a házasságok közötti feltétlen szolidaritás felvállalásától.

A partnerek között alakuló érzelem ugyan többnyire hosszú időre kikényszeríti az életközösséget, létrehozza a kvázi családi integrációt, az együtt járás, együttélés idejére a hűséget és sokoldalú szolidaritást is, ám a párkapcsolatot véglegesítő döntés halasztása egyszersmind magában hordja az ideiglenességet is. Amennyiben a szerelem hőfoka csökken, a párkapcsolat könnyen megszűnik. A „válás” szakítást, szétköltözést jelent, nem regisztrálják ugyan a hivatalos „kimutatásokban”, noha a több évig tartó szoros kötelék megszakadása a partnerek számára többnyire ugyanolyan érzelmi traumát jelent, mint a bontóperes eljárás.

A házasságot megelőző időre vonatkozóan az „együtt járó-együtt élő” partnerek lecserélésének praxisát természetesnek tekintő társadalomban a kapcsolatok nem könnyen váltanak át a házasságkötés után egymástól „örök” hűséget és feltétlen szolidaritást váró kötelékké. A szerelem ugyan erős emóció, ám ritkán tart életfogytig. A házasságban élők az érzelmi hőfok csökkenésével – az „együtt járó-együtt élő” korábbi praxisnak megfelelően – igyekeznek a kapcsolatból „lazán” kilépni, „válni”, új partnerre „váltani”. Az adatok szerint ez nem igazán kedvez a nők szolidaritás-esélyének, hiszen a 30-asok-40-esek körében a válást követően kétszeres eséllyel találunk partnertől szolidaritást kevésbé remélő/remélhető egyedülálló nőt, mint hasonló korú férfit. A válást követően tehát a férfiaknak kevésbé kell nélkülözniük a partneri szolidaritást.

A házastársak közötti érzelmi hőfok hullámlásával, változásával szemben a gyerek(ek)hez fűző emóció folyamatos és állandó. Ez az állandóság azt eredményezi, hogy a szülők – különösképpen az egyedülállók – inkább remélnék emocionális szolidaritást *gyermeküktől*, mint partnerüktől. A szeretetteljes gondoskodás a családokban mind gyakrabban kiterjed a felnőtté vált, még szülői házban élő (sőt a már „kirepült”) utódokra is, akiket a szülők többnyire „gyerekként” ellátnak, igyekeznek anya-

gi igényeiket mind tovább kielégíteni. Ezt a trendet erősíti az iskoláztatás expanziója. A fiatalok közül sokan a húszas éveik végéig, esetenként még tovább is „diákok”. Sokuk otthona a szülői ház marad, különösen így van ez a férfiak esetében. A harmincas éveikben járó férfiaknak még nagyon magas aránya él „gyermekként” a szülői háztartásban (16,4 százalék), a hasonló korú nők közül azonban lényegesen kevesebben (4,2 százalékuk). (*KSH/Életmód/2000, U. Á.*) A „gyermeki” státusra vonatkozó nemek közötti aránykülönbség megmarad a negyvenesek körében is, noha erre az életkorra már túlnyomórészt mindkét nem „fel nő”, elkerül a származási család háztartásából. A férfiak meghosszabbított „gyermeki” státusa a házasság-halasztáson kívül bizonyára azt a tradíciót is őrzi, hogy hajdan inkább a férfiak „vittek asszonyt” a szülői gazdaságba, míg a lányt „férjhez adták” (*Utasi, 1991*).

A gazdasági változások hatása a családi szolidaritásra

Magyarországon a nyolcvanas években végzett nemzetközi kapcsolatrendszer-vizsgálat adatai szerint erős családi-rokonsági kötelékek segítették – elsősorban *instrumentális motivációval* – a megélhetést, s az egyéni biztonságot. A családi együttműködés intenzív volt. Összességében a nyolcvanas években az erős kapcsolatokból szőtt hálók segítségével a társadalmi szolidaritás, s azon belül leginkább az instrumentális segítségnyújtás rendkívül jól működött, miközben az emocionális szolidaritás, s az érzelmi kapcsolattartás jelentős hiányokat jelzett (*Utasi, 1991*).

A rendszerváltást követően a magasabb státusú társadalmi rétegek körében felerősödött az *individualizálódás*. A gazdagodás-vágy szükségképpen lazította a „gazdaságtalannak” ítélt kapcsolatokat, s felértékelte, nem ritkán nélkülözhetetlenné tette a forrás-erős kötelékeket. Fokozódott a gazdasági-vagyoni egyenlőtlenség, s a forráshiányos rétegek még a korábbiaknál is erősebb családi összekapcsolódásra kényszerültek, miközben a jómódúak, a gazdagodás-orientált vállalkozók vállalkozásukhoz induló tőkét, forrásokat elsősorban kapcsolati erőforrások segítségével, a család és rokonok megtakarításából, azok közbenjárásával, bizalmi és kapcsolati tőkéjének felhasználásával szerezhettek (*Kuczai, 1996, Utasi, 1994, 2001*).

A magántulajdon növekvő részarányával párhuzamosan hangsúlyosabbá vált az egyéni teljesítmény értéke. Az individuális értékpreferenciákkal azonban a forráshiányos, ám határozottan gazdagodás-elvű társadalomban csökkent a jobb módúak lemaradók iránti szolidaritása. Minél magasabb státust tölt be valaki, minél forrás-erősebb, minél piacképesebb, s így minél nagyobb sikerre számíthat meritokratikus „megmérettetés esetén”, az empirikus adatok szerint annál kevésbé fogadja el azt, hogy a kormány, az állam segítse a lemaradókat, támogassa a gyengéket, a munkanélkülieket, a szegény származású egyetemistákat (*Utasi, 2000/b*). Ezzel párhuzamosan terjedt a saját erőből elérhető eredményekbe vetett hit, illúzió, s ezt kiegészítendő erősödött a közvetlen erős kapcsolatok iránti szolidaritás-igény is.

Kérdés volt, hogy képes-e a társadalom alapvetően a családi összefogásból eredő mechanikus szolidaritás segítségével biztosítani a társadalmi integrációt, vagy jelentős mértékben nő majd az izoláltak, szolidaritáshoz nem jutók aránya. Az organikus

szolidaritás a forráshiányos társadalomban ugyanis csak nagyon mérsékelten működik, csak a legelesettebb, legszegényebb rétegeket tudja valamelyest megsegíteni (Ferge, 2000).

Vizsgálatunkkal a család integráló erejének trendjét kívántuk vázolni. Azt kutatuk, hogy meghatározott válsághelyzetekben a válaszadók kiknek a szolidaritására támaszkodtak elsődlegesen másfél évtizeddel korábban (1986-ban), s hasonló válsághelyzetben melyik kapcsolatuk támogatására, szolidaritására számítanak jelenleg (2001-ben). (Az összehasonlító elemzéshez az ISSP/TÁRKI Kapcsolatok 1986 és 2001-es felvételét használtuk)

Egymást kizáró két hipotézist fogalmaztunk meg, feltételezve, hogy mindkettő releváns lehet, ám alapvetően a társadalom eltérő rétegeire:

Részben azt feltételeztük, hogy a magváltozott körülmények, a piacgazdasággal fokozódó vagyoni egyenlőtlenségek, s az individualizálódás hatására *csökken a családon belüli önzetlenség, altruizmus*, a „könyörületesség” ugyanis hátráltatja az individuális előrejutást, így csökken a segítségnyújtás praxisa is, illetve az a rokonságon belül is dominánsan kölcsönösséget elváró „piaci cserére”, reciprocitásra korlátozódik (Weber, M. 1982, Utasi, 2000/b).

Másik hipotézisünk ezzel éppen ellentétes, abból a megfontolásból eredt, hogy a patriarchális állami gondoskodás leáldozott, az állam kezében lévő gazdasági források jelentős részben privatizációval magánkézbe jutottak, nem elég tőkeerősek, így csökkentek az organikus szolidaritásra fordítható állami-intézményi források. Ez a körülmény kényszerűen, a társadalmi rétegek többségében, a lemaradó rétegekhez tartozó családok körében mintegy önvédelemből is *felelőstíti a családi szolidaritást*. Emiatt az individualizálódás és forráshiányos piacgazdaság ellenére sem redukálódik, ellenkezőleg, mintegy funkcionálisan felerősödik a mechanikus, főleg a családi szolidaritás.

A családi szolidaritás fokozott érvényesülését azonban nehezítheti az, hogy 1986-hoz viszonyítva 2001-re jelentősen átrendeződött a család, jelentős különbségek tapasztalhatók a családi állapot szerinti struktúrákban: Nagymértékben növekedett az egyedülállók, csökkent a házastársi, s növekedett az élettársi kötelékkel élők aránya.

1. TÁBLÁZAT

A 15 év feletti népesség családi állapot szerinti megoszlása (1986-ban és 2000-ben, %)

Családi állapot	1986			2000			Változás
	Férfi	Nő	Együtt	Férfi	Nő	Együtt	2000-1986
Házass	71,6	64,0	67,7	60,0	48,5	53,8	-13,9
Nőtlen/hajadon	23,0	15,9	19,3	27,4	18,7	22,7	+ 3,4
Özvegy	1,8	14,0	8,2	4,9	21,6	13,9	+ 5,7
Elvált/különélő	3,6	6,0	4,8	7,7	11,2	9,6	+ 4,8
Egyedülálló együtt	28,4	35,9	32,3	40,0	51,5	46,2	+13,9

(Minták: KSH/Életmód, 1986/4 N=9186, 2000/4 N=10 549)

Joggal merült fel az, hogy az egyedülállók arányának növekménye esetleg a közvetlen családi kapcsolatoktól eredő szolidaritás-akciók csökkenését eredményezi. A kisebb

elemszámú Kapcsolat-vizsgálat (ISSP/TÁRKI, 1986, 2001) is hasonló változást jelzett a 18 év feletti népesség családi kapcsolataiban.

2. TÁBLÁZAT

A 18 év feletti népesség családi állapot szerinti megoszlása (1986-ban és 2000-ben, %)

	1986	2001	Különbség		1986	2001	Különbség
Házassal	70,2	51,9	-18,3				
Nőtlen/hajadon egyedül	12,2	14,6	+2,4	Nőtlen/hajadon élettárssal	0,7	2,8	+2,1
Házassal, egyedül	0,5	1,2	+0,7	Házassal élettárssal	0,7	1,6	+0,9
Elvált, egyedül	3,8	8,8	+5,0	Elvált élettárssal	0,9	1,8	+0,9
Özvegy, egyedül	10,5	16,6	+6,1	Özvegy élettárssal	0,5	0,7	+0,2
Egyedülélő együtt	27,0	41,2	+14,2	Élettárssal együtt	2,8	6,9	+4,1

(Minták: ISSP, TÁRKI, 1986, N= 929, 2001, N=1524)

A két vizsgálat egyhangzóan jelzi, hogy a tradicionális házassági családi kapcsolatban élők aránya mintegy 14–18 százalékkal csökkent az elmúlt másfél évtized alatt. Eközben hasonló mértékben emelkedett az egyedülállók népességi aránya, s valamelyest az élettársi kötelékben élőké.

A családi szolidaritás és integráció nagyobb esélyét valószínűsíti a hagyományos családi-házastársi kötelék, miközben az ilyen párkapcsolatok arányának radiálisan csökkenő tendenciája tapasztalható. Az egyedülállók rapid aránynövekedésével – bármely ok is annak előidézője – témánk szempontjából várható, hogy a *segítségnyújtók köre az egyedülálló életforma expanziójával redukálódik*.

Ugyanakkor azt is jelezte a vizsgálat, hogy a családi generációk a másfél évtizeddel korábbihoz hasonló térbeli távolságban élnek ma is egymástól, nem növekedett az egymáshoz-jutás ideje. Amennyiben szükségét érzik, viszonylag rövid időn belül egymás segítségére lehetnek. Ez a körülmény túlnyomórészt az ország relatíve kis alapterületének szolidaritás-esélyt segítő kedvező hatása, másrészt az is valószínű, hogy az utód-generációk az utóbbi évtizedben a strukturális munkanélküliség hatására sem migráltak tömegesen nagy távolságra szüleik otthonától, legfeljebb a közeli településre költöztek.

3. TÁBLÁZAT

A generációk térbeli távolságát jelző idő-távolság

	1986	2001
Egy lakásban él anyjával	22,4	18,2
Egymáshoz jutás szokásos ideje		
0–30 perc	61,8	64,4
0–60 perc	76,3	78,5
0–120 perc	86,6	87,4

(ISSP/TÁRKI Kapcsolatok 1986 N=926, 2001 N=1524)

A személyes találkozás korábbi intenzitása mellett a szolidaritás-akciók feltételeiben a legkedvezőbb változást a kapcsolattartás közvetett eszközének, a *telefonnak az elterjedése* jelenti. Másfél évtizeddel korábban még a válaszadók alig ötöde tartott kapcsolatot telefon segítségével (is) anyjával, míg az utóbbi vizsgálat szerint már a megkérdezettek több mint fele (59 százaléka) valamilyen gyakorisággal telefonon is „felkeresi” anyját. A telefonkapcsolat hatása persze korántsem azonos a közvetlen találkozással, ám a szolidaritás-akciók, a rendkívüli helyzetekben történő családi segítségnyújtás szempontjából jelentősége nagy.

A családi szolidaritás a mindennapokban

A mindennapi szolidaritás jellemzőit, s trendjének változását három szituációban vizsgáltuk. Elsőként azt kutattuk, hogy a válaszadó kihez fordulna/fordulhatna elsősorban segítségért, ha 1) *kisebb betegséggel* ágyban kellene maradnia. 2) A következő életszituációban azt kerestük, hogy amennyiben nagyobb *pénzkölcsönre* lenne szüksége, kihez fordulna/fordulhatna, kinek a segítségére számíthatna elsősorban. Végül azt vettük számításba, hogy 3) ha valami miatt *szomorú, lehangolt*, s szeretné megosztani valakivel szomorúsága okát, elsősorban kinek panaszkodna. Az iménti szituációs kérdésekre adott válaszokat 1986-ban és 2001-ben is vizsgáltuk, így lehetőségünk van összehasonlítani az egyes szituációk megoldásához segítőként választott, preferált kapcsolatokat, elemezni a két vizsgálati időszak között bekövetkezett változásokat (*Utasi, 1991*).

Kerestük, hogy a válaszadók milyen aránya számára biztosít a szűk család és/vagy rokonság segítséget a vizsgált helyzetekben, s kik azok, akik nem fordulnak, vagy nem fordulhatnak szolidaritásért családtagjaikhoz. Azt is vizsgáltuk, hogy a válaszadók milyen aránya nem talál senkit, sem családtagot, sem más kapcsolatai között, akihez nehéz helyzetben szolidaritásért, támogatásért, segítségért folyamodna/folyamodhatna.

Az első két kérdéssel az instrumentális jellegű szolidaritást kutattuk, a harmadikkal az érzelmi válsághelyzetben szolidaritást biztosítók körét vettük számba. A leginkább köznapi vizsgált szükséghelyzet a *kisebb betegségből adódó problémák* megoldása. A szituáció szerint a válaszadónak kisebb betegséggel, például influenzával kellene ágyban maradnia, s emiatt nem tudná ellátni a ház körüli munkákat, a szükséges bevásárlást. A kérdés az, hogy hasonló helyzetben kihez fordulna elsőként segítségért, kitől remélne szolidaritást (4. táblázat).

A családi szolidaritás folyamatosságát, állandóságát, és más tartalmú kapcsolatokhoz viszonyított nagy fölényét jelezték a válaszok: a túlnyomó többség (90 százalék) valamelyik családtagjához fordulna segítségért, tőle remél hasonló nehéz helyzetben szolidaritást. Ez az arány volt jellemző a válaszokra tizenöt évvel ezelőtt csakúgy, mint most. Másrészt az állandóság mellett a családösszetételben bekövetkezett változásra is utal a segítségnyújtók struktúrájának átalakulása: Miután jelentősen csökkent a házassági/élettársi párkapcsolatban élő népességi arány, emiatt a válaszadók manapság kevésbé számítanak partnerükre, helyettük – amennyiben vannak nagyobb

gyerekeik – lányaik és fiaik segítségét remélik. A lányok már a korábbi időpontban is kiemelkedő támogatónak bizonyultak, most azonban szembetűnő a fiúk gondoskodására számítók aránynövekedése is. Korábban utaltunk arra, hogy a fiúk magas aránya még harmincas éveiben is szülei háztartásában él, így a kisebb betegségből adódó nehézség esetén kézenfekvő az ő segítségüket kérni és remélni (*KSH/Életmód, 2000*).

4. TÁBLÁZAT

Kisebb betegség esetén kitől kérnel/kérhetne elsősorban segítséget?

	1986	2001
Házastárs/partner	53,4	44,0
Anya	14,6	14,8
Apa	1,1	0,9
Lánya	10,8	13,3
Menye		0,8
Fia	4,4	8,7
Veje		0,1
Lánytestvére	1,9	3,1
Fiútestvére	1,5	1,1
Más rokona	3,2	2,4
Házastárs/partner rokona		1,2
Család/rokonok együtt	90,9	90,4
Barát	2,4	3,1
Szomszéd	5,2	2,6
Munkatárs	0,1	0,1
Szociális egészségügyi ellátó, nővér	0,2	1,3
Fizetett segítség	0,4	0,1
Valaki más		0,5
Senki	0,8	1,9
Összesen	100,0	100,0

(ISSP/TÁRKI Kapcsolatok 1986 N=926, 2001 N=1524)

A családtagokon kívüliekhez fordulók aránya alacsony, de azoké is, akik úgy érzik, hogy senkihez sem tudnának fordulni kisebb betegség esetén segítségért. A családi szolidaritás e területen rendkívül erős, az idők során sem csökkent. Csakúgy, mint korábban, most is meghatározó a nukleáris család szolidaritása, s szükség esetén altruizmusa is. Csupán a „szereplők” változtak valamelyest amiatt, hogy a családtagok struktúrája átrendeződött: a nuklearizálódás következtében az egyedülállók arányának emelkedése a partnerek segítségnyújtó szerepének csökkenését eredményezte, miközben az utódok hasonló szerepe növekedett.

Ugyancsak instrumentális jellegű segítségre, szolidaritásra kérdezett a következő életszituációs kérdés, amellyel azt vizsgáltuk, hogy amennyiben a válaszadónak *nagyobb összegű pénzkölcsönre* lenne szüksége, kit találna kapcsolatai között, aki támogató-szolidaritásával gazdasági szükséghelyzetében kisegítené.

5. TÁBLÁZAT

Pénzsegítséget elsősorban kitől remél?

	1986	2001
Házastárs/partner	3,2	3,9
Anya	14,3	11,2
Apa	4,4	3,6
Lánya	6,6	9,0
Fia	4,1	6,5
Lánytestvére	2,3	4,3
Fiútestvére	3,2	2,7
Más rokona	5,4	5,4
Házastárs/partner rokona		2,3
Család/rokonok együtt	43,5	48,9
Barát	3,9	4,7
Szomszéd	1,8	0,8
Munkatárs	0,2	0,5
Bank	42,3	22,5
Munkaadó	1,7	1,1
Szociális intézmény	0,9	0,3
Magán pénzkölcsönző		0,1
Valaki más		0,3
Senki	5,7	20,8
Összesen	100,0	100,0

(ISSP/TÁRKI Kapcsolatok 1986 N=926, 2001 N=1524)

A pénzkölcsönt nyújtók, illetve a válaszadók reménye szerint számukra kölcsönző kapcsolatok összetételének változása szembeütően jelzi a gazdasági-társadalmi változásokat. A családtagok gazdasági-pénzügyi szolidaritására számítók aránya kismértékben emelkedett a másfél évtizeddel korábbihoz képest. Mindkét vizsgálati időpontban az adatok szerint *legfeljebb minden második család* rendelkezik akkora pénztartalékkal, gazdasági erővel, hogy a családtagok szükség esetén nagyobb összeggel segíteni tudják egymást. A „nagyobb összeg” persze nagyon „puha” kategória, az adott család lehetőségeitől, szükségletétől függően széles skálán mozgó összegeket jelezhet, ennek differenciáltságát nem vizsgáltuk. Az azonban kétségtelen, hogy a nagyon szűkös életfeltételek nem teszik lehetővé a még „kisebb összeg” kölcsönzését sem.

A társadalmi változásokat jól tükrözi a kölcsönt-adók struktúrájának változása. Noha a családon belüli pénzügyeket változatlanul túlnyomórészt a nők intézik, s ezt valószínűleg a szükség diktálta másfél évtizeddel korábban is és most is, a szűkös jövedelemből a nők a „háztartási pénzből” takarékoskodják ki a kölcsönözhető összeget (*Utasi, 1991*). Szembeütő, hogy mind az anyák, mind az apák segítségnyújtó szerepe a tizenöt évvel korábbihoz képest *visszaesett*, miközben a felnőtt gyerekek körében – a lányok és fiúk között egyaránt – több eséllyel található ma olyan tehető

fiatal, aki szülei segítségével lehet, pénzt kölcsönözhet. A változás arra utal, hogy egyes rétegekben csökkent a generációk közötti jövedelmi különbség, sőt a magasan képzett vagy szerencsés vállalkozásba fogott fiatalok a szülőkhöz képest jelentősen magasabb jövedelemhez juthatnak. Az adatok arra is felhívják a figyelmet, hogy a házastársak-partnerek anyagi függetlensége is valamelyest növekedett: most kicsit többen fordulnának partnerükhöz segítségért, mint korábban. Ugyanakkor ez utóbbi azt is jelzi, hogy a csökkenő számú házastársi kapcsolattal egyidejűleg növekvő arányú lazább életársi kapcsolatokban inkább megőrzik a partnerek gazdasági-pénzügyi függetlenségüket, s így nagyobb eséllyel válhatnak egymás számára pénzkölcsönzővé.

A külső rokoni körhöz is kissé többen fordulnak kölcsönért most, mint korábban. A növekvő gazdasági-vagyoni egyenlőtlenség hatására a jobb esélyekre szert tett, szerencsésen gazdagodott családtagtól-rokontól remélik a többiek a szükség szerinti kölcsönt. A potenciális pénzkölcsönzők közé sorolják a házastárs családjának tagjait is a válaszadók, de a remény, hogy tőlük kölcsönhöz jutnának, félannyi, mint a saját származási család külső rokoni körétől pénzt remélnők aránya.

A családtagokon kívül másfél évtizeddel korábban elsősorban a bank jelentette a kölcsönforrást, s a válaszadók közel fele bízott akkor a banki kölcsönhöz jutás esélyében. Most, hogy a pénzintézetek harsány reklám-propagandával csábítanak kölcsönfelvételtre, a kínálat ellenére 2001-ben az 1986-os arány fele érzi azt, hogy hitelképes, hogy kellő fedezettel rendelkezne ahhoz, hogy a bankokhoz tudjon fordulni nagyobb pénzkölcsönért.

Végül is minden ötödik válaszadó úgy véli, hogy *senkit sem találna környezetében*, akitől nagyobb összegű kölcsönt kaphatna. A senkire nem számíthatók aránya a két vizsgálati időpont között négyszeresre emelkedett, miközben azt jelzik az adatok, hogy a családtagok szolidaritás-készségében, segítségében bízók aránya nem csökkent, sőt, némileg emelkedett. A családok korábbihoz hasonló aránya képes egymást segíteni, hasonló arány rendelkezik valamelyes tartalékkal erre a célra, ám ez a szolidaritás alapvetően a nukleáris családtagokra korlátozódik s ilyen módon nagyobb összeget kölcsönözni mindkét időpontban legfeljebb minden második család képes.

Harmadik élethelyzetként azt kutattuk, hogy ha a válaszadó *rosszkedvű, lehangolt*, kinek beszélne szomorúságáról, kihez fordulna bánatával, kitől várna érzelmi támogatást, szolidaritást. Az emocionális segítségnyújtáshoz bizalmas kapcsolat szükséges. Ezáltal a kérdés arra is alkalmas, hogy rávilágítson a kapcsolathálóból azokra a kötelekekre, amelyek nagy eséllyel élvezik a válaszadók bizalmát (6. tábla).

Az emocionális támogatást nyújtók között a legtöbben a *partnerek, házastársak* megértésére, vigasztalására számítnak. Ugyanakkor ismeretes, hogy nőtt az egyedülállók népességi aránya, csökkent az állandó partnerkapcsolatban élőké, ezáltal szükségképpen némileg csökkent azok aránya is, akik elsősorban partnerük megértő vigasztalására számíthatnak (43,0>40,7 százalék). Szerepüket elsősorban a (felnőtt) gyerekek vették át, megduplázódott a szülőknek „lelki támaszt”, vigaszt nyújtó *gyerekek* aránya. Jelentősen nőtt a szomorúság esetén megértést tanúsító, vigasztaló *lányok* aránya (4,5 %<9,0%,), de a korábbi másfélszeresére emelkedett a vigaszt adó

fiúk is (2,1%<3,6%). Persze a fiúk és lányok emocionális szerepvállalása közötti különbség változatlanul nagy maradt a lányok javára. Valamelyest csökkent a vigasztért anyjukhoz (9,0%>6,0%) fordulók aránya, és tovább csökkent az apáktól érzelmi támogatást várók korábban is igen szűk köre (1,1%>0,3%).

6. TÁBLÁZAT

Szomorúságáról, bánatáról elsősorban kinek beszélne? (%)

	1986	2001
Házastárs/partner	43,0	40,7
Anya	9,5	6,0
Apa	1,1	0,3
Lánya	4,5	9,0
Fia	2,1	3,6
Lánytestvére	3,5	4,1
Fiútestvére	2,4	1,5
Más rokona	1,7	2,5
Házastárs/partner rokona	-	0,3
Család/rokonok együtt	67,8	68,0
Barát	14,5	14,6
Szomszéd	3,4	3,4
Munkatárs	2,5	0,8
Pap, lelkész	0,3	0,6
Családi orvos	0,7	0,7
Pszichiáter, pszichológus, családsegítő	0,2	0,6
Önsegítő csoport		0,1
Valaki más	0,2	0,7
Senki	10,4	10,5
Összesen	100,0	100,0

(ISSP/TÁRKI Kapcsolatok 1986 N=926, 2001 N=1524)

Amennyiben az érzelmi támaszt, szolidaritást nyújtó különmemű rokonok arányát hasonlítjuk össze, egyértelműen empatikusabbnak találjuk a nőket, nagyobb az áldozatkészségük, gyakoribb emocionális szolidaritás-aktivitásuk. A női családtagok együtt (anya + lány + lánytestvér = 1986: 17,5 százalék, 2001: 19,1 százalék) a férfi családtagokhoz képest (apa + fiú + fiútestvér = 1986: 5,6 százalék, 2001: 5,4 százalék) mintegy ötszörös eséllyel vállalnak érzelmi szolidaritást, illetve a rászoruló családtagok azt remélik, hogy valamelyik nő-rokonuk meghallgatja, érzelmileg támogatja őket.

Tizenöt évvel korábban is és most is a túlnyomó többség: a minta kétharmada a család, családtagok érzelmi támogatására számított, illetve abban bízott, hogy családjában és közeli rokonai között adódik valaki, aki érzelmi válsághelyzetben bizalmasa lesz, meghallgatja, vigasztalja. A családon kívüli kapcsolatok közül, a másfél évtizeddel korábbihoz hasonlítva szinte változatlan arányokkal, relatíve jelentős maradt a barátban (10,4 ill. 10,5 százalék), vagy valamelyik szomszéd (3,4 százalék) megértő

szolidaritásában reménykedők aránya, s ugyancsak változatlan azok aránya is, akik érzelmi válsághelyzetben érzésük szerint senkire sem számíthatnának/számítanak (10,4 ill. 10,5 százalék).

Nagyon kevesen fordulnának lelki gondozást, pszichés segítséget nyújtó *szakemberhez*. A korábbi időponthoz képest ugyan nagyon kicsit emelkedett a paphoz és pszichológushoz vagy pszichiáterhez fordulók aránya, de még így is pszichés válsághelyzet esetén bármely szakember segítségét együttesen kérők aránya is eltörpül a családtagok lelki támaszt nyújtó szerepéhez képest.

Az élet-szituációs szolidaritás általánosítható tapasztalatai

Az életszituációkban szolidaritást nyújtó kapcsolatok elemzése nyomán feltételezhető, hogy a mindennapokban előforduló kisebb instrumentális feladatok, nehézségek esetén – mint amilyen a betegség – szinte mindenki talál családtagjai-rokonai között olyant, aki önzetlenül segítséget nyújt számára. Feltételezhető, hogy rövidebb ideig tartó nehéz helyzetben a családtagok altruizmusa a válaszadók túlnyomó többségét *átsegíti*. Hasonló szituációkban az emberek általában nem veszik igénybe családon kívüli kapcsolataikat, még akkor sem, ha széleskörű intenzív családon kívüli kapcsolathálóval rendelkeznek. A kisebb betegséghez hasonló szituációk esetében tradicionális értékek szerint működik a társadalom. Ha nincs olyan családtag, akihez segítségért lehetne fordulni, akkor is – kis kivételtől eltekintve (1,9 százalék) – bíznak abban a válaszadók, hogy találhatnak velük szolidaritást vállaló kapcsolatot, aki instrumentális segítséget adna számukra átmeneti nehézség esetén.

Az előzők alapján azt feltételezzük, hogy a család fogyasztási egységként változatlanul jól működik, a fogyasztási közösség a mindennapi apróbb nehézségek áthidalását is jól ellátja a társadalomban. Az egymásrautaltságot átérzik a naponta egymás közelében élő-küzdő családtagok. A családi konfliktusok száma ugyan közismerten nem kevés, de ezt jobbra képes ellensúlyozni az, hogy altruizmus is szinte kizárólag ebben a szűk körben termelődik. Végül is vizsgálati tapasztalatunk szerint kevesen érzik, hogy rövidebb ideig tartó nehéz helyzetben, mint amilyen a kisebb betegség, kiesnének a családból, hiányolniuk kellene a mindennapi házkörűli rutinnak megfelelő tevékenységeket ellátó segítők. Valamelyik családtag a válaszadók túlnyomó többségének reménye szerint mindenképpen ellátná őt.

Korántsem tűnik ilyen egyszerűnek szolidaritásra, támogatásra lelteni komolyabb anyagi szükséghelyzetben. Az adatok világossá teszik, hogy nagyobb pénzkölcsönt rokonaitól, családjától legfeljebb a válaszadók fele remél/remélhet. Itt kevésbé működhet a családi „könyörületesség”, hiszen behatárolt eséllyel található a családokban olyan „jómódú” és egyszersmind önzetlen családtag, rokon, aki a nehéz gazdasági helyzetbe került családtag segítségére lehetne. Amennyiben adódik ilyen segítő, túlnyomórészt a szűk családon belüliek közül lehetséges. A pénzkölcsönzés ugyanis kockázatos, nagy bizalom szükséges hozzá. A bizalom pedig a legerősebb a szoros vérségi körhöz tartozók körén belül, ahol az elmaradt fizetség törlesztésének esélye generációkon keresztül is megmarad, s bármely „valutára” transzformálva később is beváltható.

A pénzhiány és a gazdasági nehézségek különösen komoly gondot jelenthetnek a társadalomban, hiszen a családon kívüli kölcsönforrások, elsősorban azok, amelyek a bankoktól remélhetők, a társadalom szűkebb körére redukálódtak. Az a tény, hogy a másfél évtizeddel korábbihoz képest négyszeresére emelkedett, s eléri a válaszadók ötödét azok aránya, akik úgy vélik, pénzsűke esetén senki *nem lenne velük szolidáris*, nem lenne esélyük sehonnan nagyobb összegű kölcsönt szerezni, jelzi a társadalom jelentős arányának bizonytalanabbá vált gazdasági helyzetét. Azok az alkalmazotti rétegek, amelyek nem a legváltásosabb, legelesettebb rétegekbe tartoznak, de oda sem, ahol a család vagyoni helyzete lehetővé tenné a családon belüli nagyobb kölcsön juttatását, nehéz gazdasági helyzetbe kerülve – miután nem rendelkeznek akkora fedezettel, amekkora a piaci kamatra pénzt kínáló bankok számára elégséges lenne – könnyen lecsúszhatnak, izolálódhatnak a társadalomból. Ellentétes ez a másfél évtizeddel korábbi gazdasági életfeltételekkel, amikor még a teljes foglalkoztatottsággal az alkalmazottak havi jövedelme a bankok számára elfogadható fedezetnek számított. A piacgazdaság feltételei között azonban sokan elvesztették az ilyen eredetű hitelképességet, s vele a gazdasági biztonságot is.

Érzelmi szolidaritásra, a lelki konfliktusok feloldására az emberek minden időben elsősorban *partnerükhöz, házastársukhoz* fordulnak. Az érzelmi segítségnyújtás a társkapcsolatok egyik domináns funkciója. Ugyanakkor ismeretes módon a tizennyolc év felettiek harmadának nincs állandó partnere, tehát érzelmi válsághelyzetben szolidaritást nyújtó támaszt ők mástól remélhetnek. A családtagok közül hagyományosan is a nők, főleg az anyák és a lányok vigaszt nyújtó szolidaritása jelentős. A másfél évtizeddel korábbi kutatáshoz képest figyelemreméltó változást jelez a „gyerekek” családon belüli szerepének változása, s növekvő aránya hasonló érzelmi szituációkban.

A család érzelmi funkciója – mint jeleztük – átalakult. A szerelemre alapozott érzelmi kohézió ereje az évek múltával csökken, miközben a gyerekek iránti érzelmek állandó marad, mintegy a családi érzelmi kohézió központi elemévé válik. Erre a funkcionális változásra utalt az érzelmi válsághelyzetben vigasztalóként választott kapcsolatok összetételében bekövetkezett változás: A szülők egyre nagyobb aránya érzelmi támogatást partnere helyett is gyerekeiktől vár. A gyerekek hosszan a családban maradnak, mintegy az emocionális kohézió fókuszába kerülnek, sok helyen a családi egység fenntartásának értelmévé, céljává válnak. A család érzelmi funkciójának ez a változása azonban kölcsönös érzelmi kiszolgáltatottságot, érzelmi zsarolást is kialakíthat a szülők és felnőtté vált, különösen a még csak serdülő gyerekeik között. E körülmény hatására meghosszabbodhat a gyerekek függősége, kitolódhat a gyerekek érzelmi leválása, hátráltatva azok felnőtté érését.

A családi-rokoni kapcsolattartás intenzitása

Az életszituációk vizsgálata azt igazolta, hogy a többség bízik a család és rokonok segítőkészségében, a mindennapi nehézségeken átsegítő „mechanikus szolidaritásban”. Azt feltételeztük, hogy azok, akik legalább heti találkozással megerősített intenzív családi-rokoni kapcsolatokat ápolnak, a család-rokonság segítségével bizto-

sabban integrálódnak a társadalomban. Minél tágabb és minél intenzívebb a családi-rokoni kapcsolatkör, annál nagyobb az esélye annak, hogy az egyén még akkor sem izolálódik, ha rosszul működik a szervezeti-egyesületi közvetítésű organikus szolidaritás.

A nukleáris családi kapcsolatok intenzitását mérő indexszel összesítettük a válaszadók szűk családi köréből legalább hetenkénti közvetlen találkozással vagy telefon segítségével tartott kapcsolatát. Ez az index egyesítette a házastárssal/élettárral, szülőkkel és/vagy gyermekekkel, és/vagy testvérekkel fenntartott intenzív kontaktusokat. Az index alapján a válaszadók mindössze öt százalékának nincs a szűk családjából senkivel sem heti intenzitást jelző közvetlen vagy közvetett kapcsolata, noha a kapcsolati kötélekek mértéke, s a kapcsolatok intenzitása is különböző.

Ellenőriztük a teljes rokoni kör intenzitását is olyan index segítségével, amely a válaszadó valamennyi közvetlen és közvetett rokoni kapcsolatát összesítette. Az összesített rokoni kapcsolatok intenzitását mérő mérce alapján már csak elvétve akad olyan, akinek egyáltalán nincs heti intenzitással működő rokoni kapcsolata (2,9 százalék), ám azokkal együtt azok aránya, akik valóban szűk rokoni körrel rendelkeznek, legfeljebb egyetlen rokonukkal tartanak valamilyen kapcsolatot hetenként, korántsem elhanyagolható (14,1 százalék).

Az intenzív teljes rokoni kapcsolatokat összesítő index értéke értelemszerűen a még élő szülőkkel, partnerrel és gyerekekkel is a legnagyobb eséllyel rendelkező húszasok és harmincasok korcsoportjában a legmagasabb (5,3–5,4), majd a széles rokonság elkerülhetetlen „fogyását” jelezve évtizedenként fokozatosan csökken. A csökkenés a hatvanasok korcsoportjában már szembetűnő (3,7), majd a hetveneseknél összeszűkül: az átlagos kapcsolatszám itt csak fele a húszasok-harmincasok korcsoportjában mért értéknek (2,6).

A településnagyság szerint legmagasabb intenzitással működő családi-rokoni kapcsolatot a legfeljebb egyezres lélekszámú aprófalvakban élőknel találhatunk (5,5), majd meredeken csökken az intenzív rokoni kör, s az első hullámvölgy a 10-ezres lélekszámú településeken jelentkezik (4,5). Ezután ismét valamelyes emelkedést jelez a rokoni kör összefogása, majd a mélypontot, a legszűkebb intenzív rokoni kapcsolatkört a fővárosi lakosság körében találjuk (3,2).

A családi állapot, s vele a partnerkapcsolat léte vagy hiánya szerinti differenciáltság az egyik szűrője a teljes intenzív családi-rokoni kapcsolatháló nagyságának. Az özvegyek kapcsolatszám a legalacsonyabb, de a többi állandó párkapcsolat nélküli családi állapot sem aktivizálja a külső rokoni kört olymértékben, hogy kompenzálnák a hiányzó partnert. Ellenkezőleg, az állandó partnerkapcsolat hiányával fokozottan csökken a teljes intenzív rokonsági kapcsolatkör is, egyedül a nőtlenek/hajadonok jelentenek e tekintetben kivételt. A legmagasabb a házastársukkal élő házások heti intenzitással működő teljes rokoni kapcsolatainak száma.

Jóllehet korábbi vizsgálataink szerint a nők intenzívebben ápolják a nukleáris családi kapcsolatokat, ám a heti intenzitással működő szélesebb rokoni kapcsolatok kicsit nagyobb számával mégis a férfiak rendelkeznek. A nemek közötti különbség ugyan nem nagy, ám így is jelzi, hogy a nők nagyobb arányban költöznek távol a

származási családtól, mint a férfiak, s ezzel együtt rokonsági szolidaritás-hálójuk amplitúdója is relatíve alacsonyabb.

Az iskolai végzettség metszetében a szakmunkásképzőt és szakközépiskolát végzetekig emelkedik a potenciális rokoni-családi szolidaritás-háló nagysága, majd csökkenni kezd, végül az egyetemet végzetteknel már kisebb, mint a nyolc osztályt végzettek körében.

Az önbesorolással alakított életforma-rétegek közül a legszélesebb intenzív rokoni-családi kapcsolatokkal a felső-középosztályi identitást megjelöltek élnek. A legszűkebb intenzív rokoni kapcsolathálót pedig a hierarchia felső rétegeinél találunk.

Kétségtelenül nem szignifikáns a felső-osztályi önbesorolást választók véleménye az alacsony elemszám miatt, ám akik ebbe a kategóriába tartozónak tekintik magukat, láthatóan exkluzívan elzárkóznak még rokonaiktól is. Látszólag ellentmond ennek az, hogy a kiterjedt intenzív rokoni kapcsolattartás jelentősen nő a kedvezőbb vagyoni helyzettel. Igaz azonban, hogy a modernizációs javak bőségét jelző legmagasabb jómód szintjén hirtelen beszűkülő „exkluzívan elzárkózó” széles rokonsági kapcsolatokat találunk.

Korreláció-elemzéssel kerestük, hogy az életkor, a jövedelem, a modernizációs javak birtoklásával mért vagyoni jólét, a lakóhelyi településen élők száma és az iskolai végzettség, mint életfeltételi meghatározók hatása milyen mértékben hat a nukleáris családi kapcsolatok intenzitására, illetve milyen mértékben változtatja a teljes rokoni-családi kapcsolatok intenzitása. A jövedelem kivételével mindenütt szignifikáns összefüggést találtunk.

A szűkebb nukleáris család és tágabb teljes rokoni kapcsolatkör intenzitását mérő indexek némileg eltérő kapcsolatát találtuk a különböző életfeltételi meghatározókkal. A nukleáris család intenzív kapcsolattartását vizsgálva azt találjuk, hogy aki jobb módban él, vagyis minél inkább birtokolja a modern civilizációs igényeket kielégítő javakat, annál nagyobb eséllyel él intenzív családi kapcsolatokkal, különösen azok, akik egyszersmind iskolázottabbak is.

Ugyanakkor azt is tudjuk a korábbi elemzések alapján, hogy a nukleáris család kohéziójából, a szolidaritás-akciókból minden réteg többé-kevésbé hasonló eséllyel részesedhet. Az adatok szerint az átlagostól azonban nagyobb azoknak az esélye, akik kedvező vagyoni helyzettel és relatíve magas műveltséggel rendelkeznek. Amennyiben a nukleáris család azonban legalábbis nem szélsőségesen szűkös körülmények között él, biztosítja a szolidaritást, támogatást, szükség esetén altruizmussal is valamennyi családtag számára, valamennyi társadalmi rétegben, bármilyen életfeltételek között.

A teljes rokoni kör intenzív kontaktusait jelző index és az életkor között a nukleáris család intenzív kapcsolatát jelző indextől eltérően relatíve szoros kapcsolatot találunk. Ebből arra következtethetünk, hogy minél fiatalabb, minél inkább (kvázi) piaci reciprocitásra, munkacserére, viszonzásra képes a rokon, annál nagyobb bizalommal fogadják maguk közé távolabbi rokonai is. Különösen kedveltek a jómódú rokonok. Ők másoktól nagyobb eséllyel jutnak a tágabb rokoni körtől (is) szolidaritáshoz, ezáltal a tágabb rokoni kapcsolatkör segítségével könnyebben integrálódhatnak.

A nukleáris család tehát életkortól függetlenül, mindenkinek biztosítja a szolidaritást, s az integráció esélyét, ám a jobb módú, iskolázottabb családokban ennek mértéke és esélye nagyobb. Ugyanakkor minél jobban távol a rokoni kör, annál nagyobb eséllyel remélhetnek szolidaritást és integrációs esélyt a forrásokban erősebb fiatalabak, közülük is különösképpen azok, akik a kapcsolati cseréhez kedvező vagyoni és kulturális tőkével is rendelkeznek.

A kétféle index mentén jól elválik a nukleáris család és a szélesebb rokoni kör szolidaritásának különbsége. A nukleáris család többnyire feltétlen szolidaritást vállal, anyagi helyzetétől függően többet vagy kevesebbet, míg a szélesebb rokoni körben már erősebb a reciprocitás-elvárás, a viszonzás reményéhez nagyobb a rokonok egymás iránti bizalma abban az esetben, ha a „rokoni cserét” fiatal, munkaképes, forráserős rokonsági kapcsolatokra alapozzák.

Az izolálódók feltételezhető mértéke

Vizsgálataink jelezték, hogy a válaszadók túlnyomó többsége élvezzi a családtól származó szolidaritást, s ennek segítségével képes integrálódni a társadalomba.

A mechanikus szolidaritás feltételeként azonban igen jól működik az intenzív családi-rokoni kapcsolatháló. A válaszadóknak csak 5 százaléka marad ki az intenzív családi-rokoni szolidaritás-hálóból, csupán ők azok, akik nem rendelkeznek egyetlen olyan rokoni-családi kapcsolattal sem, akivel heti intenzitással, közvetlenül vagy telefon segítségével közvetve tartanak a kapcsolatot.

A mindennapi szolidaritást vizsgáló háromféle szituációból kimaradók az előzőtől tágabb népességet jeleznek. A minta több mint negyede (27 százalék) a háromféle szolidaritást igénylő szituációból legalább egy területen senkihez sem fordulna/fordulhatna segítségért. A háromból persze csak egyetlen szituációban – döntően a pénzszerezés területén – maradna magára a válaszadók többsége (22 százalék), míg két-három területen is szolidaritás nélkül a válaszadóknak ismét csupán 5 százaléka maradna. Feltehetően a társadalomnak ez az aránya valóban izolálódik. Ebben a körben jelentősen felülreprezentáltak az idősek, az alacsony iskolai végzettséggel rendelkezők és állandó partnerkapcsolat nélkül élők. (A 20-asok 12 százaléka, 70-esek 43 százaléka valamelyik szituációban senkire sem számítana. A nyolc osztályt sem végzetek 42 százaléka, az érettségizettek 22 százaléka, a partner nélküliek 37 százaléka, a partnerrel élők 18–23 százaléka nem számíthat senkire legalább egy vizsgált szituációban.)

Sajátos izolálódásra következtethetünk az érzelmi válsághelyzetben magukra maradók tizede esetén. A családi kapcsolatok intenzitását mérő index és az érzelmileg magukra maradók közötti korrelációs érték ugyanis meglepően alacsony, ami arra utal, hogy az érzelmi segítséget nem remélik között korántsem csak azok találhatók, akik nem kaphatnának családi-rokoni körüktől segítséget. Minden bizonnyal jelentős közöttük azok aránya is, akiknek – noha intenzív rokoni-családi kötelékben élnek – ez a rokoni-családi kötelék főként instrumentális jellegű segítségnyújtásra, szolidaritásra korlátozódik, s a rokoni kapcsolatok valami miatt kevésbé érintik az exp-

resszív, érzelmi szférát. Ennek a magyar paraszti társadalomból örökölt hagyománya is van, mint ahogy azt a másfél évtizeddel korábbi vizsgálatunk is jelezte (Utasi, 1991).

Köztük minden bizonnyal olyanokat is találunk, akiknél introvertált személyiségek erősítik a magára-hagyottság érzését, ám a jelenség társadalmi egyenlőtlenségben gyökerező okai is jól körvonalazódtak. A vizsgálati adatok szerint a nők nagyobb eséllyel maradnak érzelmi támasz nélkül, mint a férfiak. Az életkorcsoportok tekintetében legkisebb eséllyel a huszonévesek, a legnagyobb arányban az ötvenesek és hetvennél idősebbek érzik, hogy érzelmi megértést, szolidaritást nyújtó társ nélkül kell túlélniük érzelmi válsághelyzetüket, szomorúságukat.

A családi állapot szerint a legnagyobb eséllyel a külön élő házasok, az állandó partner nélkül élő hajadonok/nőtlenek, az egyedül élő elváltak, és az egyedül élő özvegyek maradnak magukra szomorúságukkal. Nem meglepő módon a legkisebb eséllyel a házastársukkal együtt élő házasok kerülnek olyan helyzetbe, hogy senkinek sem panaszkozhatnak.

Az iskolai végzettség fokozatai nem jeleznek számottevő különbséget, ám az életforma szerinti önbesorolás a hierarchia két végpontján, s főképpen a felső-osztályi önbesorolást megfogalmazók körében találta azok legszélesebb csoportját, akik pszichés válsághelyzetben leginkább érzik magányukat. Eltérő mértékben alakul a magány-érzés a különböző nagyságú településeken is. A kisebb lélekszámú településeken könnyebben alakulnak intenzívebb közvetlen kapcsolatok, s így kisebb az esélye az érzelmi izolálódásnak is. A vizsgálat megerősítette ezt a hipotézist, hiszen a fővárosban található a legnagyobb esélye annak, hogy érzelmileg olymértékben maradjanak magukra az itt élők, hogy érzelmi válsághelyzetükben senkinek sem tudnának panaszkodni bánatukról, szomorúságukról.

Amennyiben a rendszerváltást követő forráshiányos társadalommal kapcsolatban a társadalmi szolidaritásra és integrációra vonatkozó hipotézisünkre összefoglaló választ keresünk, a vizsgálati eredmények alapján egyértelműen az igazolódott, hogy a családi-rokonsági szolidaritás, a „mechanikus szolidaritás”, a családok családtagokat segítő önzetlensége minden bizonnyal nagymértékben hozzájárult a rendszerváltáshoz. Jelentős terhet kellett vállalniuk a családoknak annak érdekében, hogy a társadalom integrációja fennmaradjon. A társadalom kormányai az organikus szolidaritásra szűkös forrásokkal rendelkeztek, illetve a források többsége a társadalom privilegiált, forrásérős felső rétegeinél maradt.

UTASI ÁGNES

IRODALOM

- ALLARDT, E. (1975) *Dimensions of Welfare in a Comparative Scandinavian Study*. University of Helsinki. Research Reports No. 9.
- ANDORKA R. (1996) *Merre tart a magyar társadalom*. Antológia Kiadó, Lakitelek.
- ANGELUSZ R. – TARDOS, R. (1998) A kapcsolathálói erőforrások átrendeződésének tendenciái a kilencvenes években. In: KOLOSI T. – TÓTH I.GY. – VUKOVICH GY. (szerk.) *Társadalmi Ríport*.
- BOURDIEU, P. (1986) *Distinction. A social Critique of the Judgement of Taste*. London, Routledge and Kegan Paul.
- BUKODI E. (2001) *Ki, mikor, kivel (nem)házasodik? A párkapcsolatformálódás és a partnerszelekció változása az egyéni életútban és a történelmi időben*. PhD disszertáció, BKE, Budapest.
- CSEH-SZOMBATHY L. (1994) Értékváltozások a magyar családban. *INFO–Társadalomtudomány* 30.

- DAHRENDORF, R. (et al) (1995) *Report on Wealth Creation and Social Cohesion in a Free Society*. London.
- DAHRENDORF, R. (1990) *Reflections on the Revolution in Europe*. London, Chatto and Windus.
- DOREIAN, P. – TH. FARARO (eds) (1998) *The Problem of Solidarity*. Gordon and Breach Publishers.
- DURKHEIM, E. (1987) *A társadalmi tények magyarázatához*. Budapest. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- DURKHEIM, E. (1986) *A társadalmi munkamegosztásról*. MTA Szociológiai Kutató Intézet.
- FÁBIÁN Z. – KOLOSI T. – RÓBERT P. (2000) Fogasztás és életstílus. In: KOLOSI T. – TÓTH I. Gy. – VUKOVICH Gy. *Társadalmi Riport*.
- FERGE, Zs. (2000) *Elszabaduló egyenlőtlenségek*. Hilscher Rezső Szociálpolitika Egyesület, Budapest.
- FUKUYAMA, F. (1999) *The Great Disruption. Human Nature and the Reconstitution of Social Order*. Free Press.
- GIDDENS, A. (1984) *The constitution of Society*. Cambridge, Polity Press.
- GRANOVETTER, M. S. (1973) The strength of weak ties. *American Journal of Sociology*.
- KUCZI T. (1996) A vállalkozások társadalmi tőkéi az átalakulásban. *Századvég*, nyár.
- LOCKWOOD, D. (1964) Social integration and system integration. In: ZOLLSCHAU, Z. – HIRSH, W. (eds.) *Explorations in Social Change*. London. Routledge and Kegan Paul.
- MERTON, R. K. (1980) *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- MÜNCH, R. (1984) *Die Struktur der Moderne*. Frankfurt, Suhrkamp.
- PAPP, Zs. (1982) *Struktúra és identitás; a társadalmi integráció típusairól*.
- PONGRÁCZ T.-NÉ (1994) Változások a magyar családban. *INFO-Társadalomtudomány* 30.
- S. MOLNÁR E. (1997) Gyermeüket egyedül nevelő anyák. *Demográfia* 40.évf. 2–3.
- SELIGMAN, A. B. (1997) *A civil társadalom eszméje*. Kávé Kiadó, Budapest.
- SOMLAI P. (1999) A sokféleség zavara: a családi életformák pluralizációja Magyarországon. *Demográfia* 42. évf. 1–2.
- SPÉDER Zs. (2002) *A szegénység változó arcai Tények és értelmezések*. Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság-Századvég Kiadó.
- SZÜCS Z. (1999) A családösszetétel változása a kilencvenes évek első felében. *Demográfia* 42. évf. 1–2.
- TÓTH O. (1994) A házassággal, válással és az együttéléssel kapcsolatos attitűdök. *INFO-Társadalomtudomány* 30.
- UTASI, Á. (1991) Az interperszonális kapcsolatok néhány nemzeti sajátosságáról. In: UTASI Á. (szerk.) *Társas kapcsolatok*. Gondolat, Budapest, 169–193. p.
- UTASI, Á. (1994) Upgrading of Interpersonal Relations and the Contact Capital of the New Elite in Hungary. Paper at the International Social Network Conference, New Orleans.
- UTASI, Á. (1999) Partnerkapcsolatok és individualizálódás. *Demográfia*. 42. évf. 1–2.
- UTASI, Á. (2000/a) Életminőség és társadalmi integráció. *INFO-Társadalomtudomány* 50. szám.
- UTASI, Á. (2000/b) Társadalmi integráció és szolidaritás. In: *Középosztály-Kapcsolatok*. Új Mandátum. Budapest 67–96. p.
- UTASI, Á. (2000/c) Tradicionális család individuális értékpreferenciákkal. In: SPÉDER Zs – TÓTH P. P. (szerk) *Emberi viszonyok*. Andorka Társadalomtudományi Társaság-Századvég Kiadó, Budapest.
- UTASI, Á. (2001) Solidarity and Integration in a New Market Economy. Paper at the SUNBELT XXI. International Social Network Conference, Budapest.
- UTASI, Á. (2002) *A bizalom hálójá. Mikrotársadalmi kapcsolatok, szolidaritás*. Budapest, Új Mandátum, 2002.
- WEBER, M. (1982) *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- WEBER, M. (1987) *Gazdaság és Társadalom. A megértő szociológia alapvonalai*. Budapest. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- WELLMAN, B. – WORTLEY, S. (1990) Different Strokes from Different Folks: Community Ties and Social Support. *AJS* Volume 96. No 3.